

MODERNİTENİN YIKICI ETKİLERİ KARŞISINDA SAVUNMASIZ İNSAN

*Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim BAHADIR**

Abstract

Defenseless Man Towards the Destructive Effects of the Modernity

It seems to be impossible for the Modernity to carry out that argument which has been holding that it would provide man with technical possibilities and optimum sources of incoming throughout the life. As an expected consequence, the modern culture has caused to arise some new problems which individual has never confronted before, rather than making the life easy to be lived and providing him with life in peace.

Breaking the values, meaningless unsuccessfulness or failure, maladjustment, loneliness, self-alienation and anxiety are problems regarded psychologically ones, which are worth to be focused on.

Today human being will be able to get a life in peace which he or she has been missing by revivifying main values as paradigm while he or she is making some plans for the future.

This work is now aiming at throwing a light on those problems in question in general.

- Giriş

Ortak yaşamın benimsenip şekillendiği ilk topluluklardan itibaren, organize nitelikli her sosyal oluşum, –gizli ya da açık- temel bir amaç gütmüştür: Hayata, fizikî ve insanî açıdan daha kolay yaşanabilir bir yapı kazandırmak... Zamana bağlı gelişmeler, bu yapının içeriğini belirlemiştir.

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Birlik ve beraberlikten doğan güç ve avantajlar, bir yandan insandaki toplumsal potansiyellerin gerçekleşmesine, diğer yandan da ortak kültür ve ideolojilerin gelişmesine hizmet etmiştir. Bu çerçevede her toplumsal değişme, kendi dinamizmi içinde hem taraftar hem de muhalif yaklaşımları gündeme getirmiştir. Böylece zaman ve ortama bağlı olarak doğan, güçlenen, zayıflayan ve kaybolan değer örüntüleri mevcut olmuştur. Toplumsal değişmeyi ifade eden bu kültürel gelişim sürecinde, taraftar ve muhalif yaklaşımlar arasında ortaya çıkan rekabet, neticede kültürel çatışmalara yol açmıştır. Doğal olarak her çatışma, beraberinde geçmişe tepkili yenilikçi ideolojileri de sürüklemiştir. Günümüz modern anlayış, sözünü ettiğimiz sürecin son halkasını teşkil etmektedir.

Ne kadar yapıcı olursa olsun insan merkezli ideolojileşmiş her yaklaşımın olumsuz yönlerinin de kaçınılmaz olarak varolabileceği gerçeğinden hareketle bu yazıda, modernitenin çıkmazları ve doğurduğu başlıca psikolojik sorunlar ele alınmaktadır. Başka bir ifade ile bu makale, konu başlığından da anlaşılabilir gibi modernitenin insan hayatını zorlaştıran olumsuz etkileri ile sınırlandırılmıştır.

“Modern olanın karakteri, yenilik, değişme, yenilenme, çağa ayak uydurma” gibi anlamlara gelen “Modernite” kavramı, genel olarak bir medeniyetin, özel olarak Batı medeniyetinin kendi gelişmesi içinde en son ulaştığı hayat tarzını ifade eder. Modernitenin ideolojik yansıması olarak “Modernizm”e, yeniye taraftarlık, yenilik tutkunluğu, eski olana karşı ileri derecede düşmanlık ve yerleşik her şeyi değiştirme... gibi anlamlar yüklenmiştir.¹

Modernite ile ilgili tartışmaların ele alındığı hemen her yerde doğal olarak gündeme gelen gelenek (Tradition), geniş anlamda, “belirli davranışsal norm ve değerleri benimseyip aşıl原因; gerçek ya da hayalî bir geçmiş ile süreklilik gösteren ve genellikle yaygın bir biçimde benimsenen ortak ritüeller ya da başka sembolik davranış biçimleriyle ilişkili toplumsal pratikler kümesi” olarak tanımlanır.²

- Modernite ve Değer Kaybı

Modernite ile gelenek arasında gözlemlenebilecek en önemli ayırım, kuşkusuz kişisel ve toplumsal değerlerdeki köklü değişmelerdir. 20. yy. modernleşme sürecini, geçmiş ile ilişkisi açısından metafizik anlamda “değer kaybı” ile ifade etmek mümkün görünmektedir. Teknolojik gelişmelere paralel olarak gittikçe yaygınlık kazanan değer kaybı, sosyal boyutta ilk olarak Batı toplumla-

¹ Bkz. Bolay, Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 8. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 1999, “Modernizm” md.

² Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü* (Çev. A. Akınhay, D.Kömürcü), Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999, “Gelenek” md.; ayrıca bkz. Özankaya, Özer, *Temel Toplum Bilimleri Sözlüğü*, Cem Yay., İstanbul 1995, “Gelenek” md.; Kızılçelik, Sezgin – Erjem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü*, Göksoy Mtb., Konya 1992, “Gelenek” md.

rında ortaya çıkmıştır. Sosyo-kültürel alanda yaşadığı pek çok olumsuz deneyimler nedeniyle Batı Medeniyeti, Pozitivizm ile beslenen seküler bir yaklaşımla geçmişle yüzleşmek yerine, onu ve barındırdıklarını reddederek hesaplaşmayı yeğlemiştir. Bu gelişmenin doğal sonucu olarak o, aslında dinî değerler üzerinde yükselen temel dayanaklarını kaybetmekle karşı karşıya gelmiştir. Kitle iletişim araçlarında ve kültürler arası ilişkilerde ortaya çıkan hızlı gelişmeler, benzer bir neticeyi zaman farkı olmakla birlikte diğer ülkelerde de doğurmuştur. Maddî imkanların hızla artmasıyla “sahip olma”yı bireysel sınırlarla kayıtlı kılan duyguların güç kazanmasına karşın, paylaşmayı ve beraberliği ifade eden özveri, ilgi, dayanışma, sorumluluk gibi dinî-manevî temellere dayalı pek çok erdem, gittikçe zayıflamış ve neticede toplumsallık duygusu, sadece maddî ilişkilere indirgenerek belirleyici niteliğini büyük ölçüde kaybetmiştir.

Konuya düşünsel temeller açısından yaklaştığımızda, geleneksel ahlak anlayışının modern düzlemde dikkate değer bir değişim geçirdiğini söyleyebiliriz: Yaşadıkları asırda daha çok spekülâtif bir yöneliş arz eden Protogoras’ın insanı ölçü alan “indirgemeci” yaklaşımı; Diogenes’in kayıtsızlığı savunan “kynik” yaklaşımı; Aristippos’un hazzı merkez alan “hedonist” yaklaşımı; Machiavelli’nin amaç uğruna her türlü aracı meşru kabul eden “oportünist” yaklaşımı ve Nietzsche’nin normları “saçma” sayan yaklaşımı,³ çağımız toplumlarının pek çoğunda hayat görüşü haline gelmiş; bundan da öte, geniş uygulama alanları bulabilecek bir hüviyet kazanmıştır.

Diğer taraftan gerek aile içi ilişkilerde ve gerekse diğer toplumsal kurumlarda zamanla ortaya çıkan değer yozlaşması, bir arada yaşamanın gereği olan iş bölümü ve görev bilincini ikinci plana itmiş, bağımsızlık duygusunu kamçılıyarak “bireyselleşme”nin hayat görüşü olarak benimsenmesine yol açmıştır. Elbette bu neticede sosyal kurumlar, üstlendikleri toplumsal görevleri gerektiği gibi yerine getirmediikleri için birinci derecede sorumludur. Çünkü uyumlu ve olgun bir kişilik gelişiminde belirleyici rol oynayan değerler, başta aile kurumu olmak üzere okul, dinî ve sivil toplum kuruluşlarının oluşturduğu kültürel bütünlük tarafından aktarılır.

Yaygın bir kanaate göre modern uygarlığın en büyük kazanımı olarak kabul edilen “bireycilik”, kendi yaşam tarzlarını saptama; benimseyecekleri inanç esaslarını bizzat seçme ve geçmişin kabullerinden uzaklaşarak geleceği birey olarak belirleme gibi insanlara hukuksal düzenlemelerle desteklenmiş kişisel haklar kazandırmıştır. Bu anlamda modern özgürlük, geçmişteki ahlâkî ufuklardan kopmanın sayesinde elde edilmiştir. Ancak, modern insan bunun bedelini, anlam referanslarını büyük ölçüde kaybettiği için “Varoluşsal Boşluk”⁴ düşmekle ağır bir şekilde ödemek zorunda kalmıştır. Oysa geçmişte in-

³ Geniş bilgi için bkz. Aktan, C. Coşkun, “Modern Toplumların Vahim Hastalığı: Ahlsızlık”, *Türkiye Günüğü*, S. 53, Ankara 1998, 102-104.

⁴ Bkz. Taylor, Charles, *Modernliğin Sıkıntıları* (Çev. U. Canbilen), Ayrıntı Yay., İstanbul 1995, 10-11.

sanlar, kendilerini büyük bir kozmik düzenin parçası olarak anlamlı bir bütün içinde hissederek huzur buluyorlardı.

Toplumsal bir vakıa olarak İkinci Dünya Savaşından sonra teknoloji ve ekonomi alanında ortaya çıkan yeni gelişmeler, dinî-ahlâkî değerlere karşı belirgin bir kayıtsızlığa yol açarak toplumda “ahlâk boşluğu” nun doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁵ Bu gelişmede pozitif bilimin katkısı, küçümsenemez boyuttadır. Modern bilim, sunduğu yeni imkanlarla bir taraftan insanın ufkunu açarak hayatını kolaylaştırırken, diğer taraftan da değerlerden uzaklaşarak metafizik içerikli pek çok yeni zihinsel sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Modern öncesi büyük medeniyetlerin temellerini oluşturan hakikat, adalet, onur gibi hayatî prensipler, öncü konumlarını büyük ölçüde yitirmiştir. Eskiden mutlak olarak kabul edilen hususlar, günümüzde gerçekleşmeyen rüyalar görünümündedir. İnsanlığın içinde bulunduğu mevcut durum, bir görelilikler dünyasını çağrıştırmaktadır.⁶ Böyle bir dünyada hayatını kurmaya çalışan birey, kendine uygun gördüğüne doğru ve olumlu; uygun görmediğine ise, yanlış ve olumsuz bir anlam yükleyerek başkaları ile ortak noktalarını gittikçe azaltmıştır.

Bireyin ruh sağlığını korumak; kendisi ve kendi ötesiyle barışık yaşamasında yardımcı olmak adına fonksiyonel bir amaç taşıyan psikoloji bile, insanın manevî yanını bilimsellik adına yıllarca görmezlikten gelmiş; çözüm önerilerinde dinî muhtevadan uzak durmaya özen göstermiştir. Bundan da öte, örneğin Freud’un şahsında Ortodoks Psikanaliz, din ve tanrı ile ilgili yönelişleri, mitolojik temellere indirgeyerek obsesif-kompulsif (saplantılı-zorlanımlı) karakterde ruhsal sapmalar olarak değerlendirmiştir.⁷

Bu olumsuz tutum, Gelişim Psikolojisi, Transpersonal Psikoloji ve diğer gelişim kuramlarında son dönemlerde ortaya çıkan kabullenici yaklaşımlara kadar süregelmiştir. Önemli kişilik kuramcılarında Cloninger, 1994 yılında yayınladığı bir yazısında insanın “aşkın boyut”unu uzun bir süre fark etmediğini itiraf ederek kuramını, aşkın boyutu da dikkate alarak yeniden gözden geçirdiğini ve yenilediğini ifade eder. Logoterapist Frankl, bu noktadaki şaşkınlığını “Anlamıyorum, neden iyi bir psikiyatr olmak için dinsiz olmak gerekiyor?!” sözleri ile dile getirir.⁸ Frankl’ın şahsında somutlaşan bu anlayışın pratik bir yansıması olarak Logoterapi, günümüzde dine en yakın psikoterapi ekolü olarak tanımlanmış⁹ ve böylece haklı bir ayrıcalığa ulaşmıştır.

⁵ Grom Bernhard - Schmidt Josef; *Auf der Suche nach dem Sinn des Lebens*, 4. Auflage, Herderbücherei, Freiburg-Basel-Wien 1979, 18.

⁶ Walters, J. Donalds; *Modern Düşüncenin Krizi*, (Çev. Ş. Yalçın), İnsan Yay., İstanbul 1995, 15.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Köse, Ali, *Freud ve Din*, İz Yay., İstanbul 2000, 65 vd.; Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, 4. Baskı, TDV Yay., Ankara 2001, 86-92.

⁸ Bkz. Sayar, Kemal, *Hüzün Hastalığı*, İz Yay., İstanbul 1995, 49-51

⁹ Bkz. Kolbe, Christoph; *Heilung oder Hindernis, Religion bei Freud, Adler, Fromm, Jung und Frankl*, Kreuz Verl., Stuttgart 1986, 15 vd.

Hakikat arayışı, ölümsüzlük ve sonsuzluk arzusu gibi insanı kendi ötesine taşıyan manevî yönelişler, materyalist anlayışın sınırlı imkanları ve yozlaştırıcı etkileri karşısında değerler ve fonksiyonlarını büyük ölçüde kaybetmiştir.¹⁰ Hayatı bizzat yaşanan gerçeklik ile sınırlamayı yeğlediği için Batı modern toplumlarında dinî-ahlâkî sorumluluk, bireylerin vicdanlarından büyük ölçüde soyutlanarak kiliselere hapsedilmiştir.¹¹ Oysa, öteden beri gerek kendi içinde yaşadığı çatışmalar nedeniyle; gerekse her geçen gün kaybettiği doğal dinî üyeliklerinden ötürü mevcut durumuyla kilise hizmetleri, toplumda belirleyici ve yol gösterici ahlâk ilkelerini yeniden yaşanır hale getirecek güç ve yetkinlikten oldukça uzak görünmektedir.

Modernite ile birlikte ortaya çıkan “değer kaybı”, doğal olarak sunî değerleri de gündeme getirmiştir. Dinî bağlılıklarla güvenlik duygusunu destekleyen modern çağ öncesi insanına karşılık günümüz insanı, bu eksikliği telafi etmek üzere durmadan ilerleme, yarışma, rekabet, daha çok tüketmek için daha çok üretme...¹² gibi gerçekte varoluş amacını saptıran ve değerini düşüren birtakım yaklaşımları yücelterek hareket noktası olarak benimsemiştir.

Değer kaybı noktasında ortaya çıkan erozyon, aslında insanın tüm ilişki boyutlarını etkilemiş durumdadır. Modern dönem öncesi (premodern) insanı ile günümüz insanı arasında kaba bir karşılaştırma yapıldığında, bireysel yönelişler açısından köklü değişmelerin meydana geldiği gözlemlenebilir: Her şeyden önce anlamlı bir hayata kavuşmaya yönelik çabaların ulaştığı başarı açısından ilk kuşaklar ile son kuşaklar arasında küçümsenemeyecek düzeyde önemli farklılıklar söz konusudur. Belirli bir toplumsal geleneğe bağlı ve büyük ölçüde teslimiyetçi bir anlayışa sahip modern dönem öncesi toplumların insanı, tabiat şartları ve hayatın acımasızlığı karşısında, yaşadığı bunca sorunlara rağmen huzurluydu. Çok basit görüne bile, kendisini hayata bağlayan amaçları vardı; hedeflerini belirleyebiliyor ve günümüzde olduğunun tersine zorluklar karşısında ayakta durabiliyor, yılmıyordu. Üstesinden gelemediği pek çok sorununu - nihai noktada- içtenlikle güvendiği; kutsallık attettiği ilâhi bir güce havale etmekle tatmin bulabiliyordu. Bu anlamda premodern insan, zihnini veya ruhunu rahatsız eden her sorununu, kendi sınırlı kapasitesi dahilinde çözmek gibi bir zorunluluk ve endişe taşımıyordu. Ona göre insan yapabildiğini yapmalıydı; sınırlılıklarını ve imkanlarını belirleyen toplumsal kurallara uymakla yetinmeliydi. Onun için hayat kısaca bundan ibaretti.

Geçmiş kuşakların hayatı değerlendirme konusunda basit fakat önemli avantajları vardı. Gelenekler, onların nasıl bir hayat tarzı izleyeceklerine dair hazır argümanlar sunabiliyordu. Bu anlamda gelenekler, hem hayatı kurmaya yönelten yol işaretleri olarak, hem de toplumsal sürekliliği korumaya yönelten

¹⁰ Canatan, Kadir, “Dinlerin Gelecek Tasarımı”, *Bilgi ve Hikmet*, S.6, İstanbul 1994, 33-34, 43-44.

¹¹ Carrel, Alexis; *Başarının Sırları*, (Çev. R. Özdek), Yağmur Yayınevi, İstanbul ts., 32.

¹² Bkz. Sayar, age, 54-55.

kontrol mekanizmaları olarak yeniden düzenleyici bir fonksiyon icra ediyordu. Buna karşılık çağımız insanı, modern hayatın gittikçe farklılaşan, çeşitlenen ve dolayısıyla karmaşıklaşan yapısında, yolunu tek başına çizmek ve ortaya çıkan sorunları tek başına göğüslemek zorundadır.¹³

- Anlamsızlık ve Başarısızlık

Konu ile ilgili California Üniversitesi'ne bağlı olarak gerçekleştirilen bir araştırmaya göre yeni kuşak, eski kuşaklara göre anlamsızlık duygusunu daha yoğun yaşamaktadır. Bu netice, geleneklerin çöküşünün yeni kuşaklarda anlamsızlık ve amaçsızlık duygularına yol açtığı şeklindeki araştırmanın varsayımını doğrulamıştır. Washington, Bellevue'deki Doğu Yakası Ruh Sağlığı Merkezi'ne yardım talebiyle başvuranlar arasında 30 yaş öncesi gruptakilerin daha fazla anlamsızlık ve amaçsızlık hissetmeleri,¹⁴ yukarıdaki neticeyi desteklemektedir.

Tarım ve hayvancılığın en temel uğraş olarak belirlediği eski toplumların insanları, hayatın anlamına yönelik sorular sorma ihtiyacı duymuyorlardı. Çünkü onlar, hayatın somut problemleri ile uğraşır ve geleneksel düzenin kısıtlayıcı fakat bir o kadar da koruyucu yapısını, kaderleri olarak benimsiyorlardı. Bu büyük ölçüde kabullenici eğilimleri nedeniyle onlar, çağımız insanının tabiatan ve yaşanan gerçeklikten kopma sonucunda ortaya çıkan ve gittikçe büyüyen boşluğu tanımıyorlardı.¹⁵ Evrendeki kozmik hiyerarşik düzenin geleneksel toplumdaki yansımaları, insanları belirli bir bağlam içerisine sıkıştırarak sınırlıyordu. Ancak, bu sınırlama onlara aynı zamanda anlam kazandırıyordu: Çevrede yer alan varlıklara sadece insanın tasarıları için potansiyel hammadde-ler ya da araçlar gözüyle bakılmıyordu. Onların "Varoluş Zinciri"nde belirli anlam ve amaçları söz konusuydu. Örneğin kartal sadece bir kuş değil, hayvanlar aleminde bir "kral" olarak algılanıyordu. Aynı şekilde gelenekler, ritüeller ve toplumsal normlar, araç olmaktan öte bir anlam taşıyordu. İnsanlar, psikolojik bir vakia olarak varoluş bütününden uzaklaşıp özgürlük kazandıkça, başka tut-saklıklar geliştirmiştir. Modern dünyada bireylerin artık daha yüksek amaçları, uğruna kendilerini feda edebilecek idealleri kalmamıştır. Amaçları, bireysel sınırlar içerisinde sıkışmıştır. Kendi yaşamları üzerinde yoğunlaştıkça geniş görüş açılarını kaybetmişlerdir. Böylece modern çağda hayat, daralmış, tatsızlaşmış ve huzur kaynağı olma niteliğini önemli derecede yitirmiştir.¹⁶

Modern gelişmeler, insanın hayatını kolaylaştıracak sayısız imkanlar sağlamıştır. Ancak evde, işte ve eğlence hayatında gittikçe yaygınlık kazanan oto-

¹³ Moser, Georg, *Auf dem Weg zu mir Selbst*, 2. Auflage, Herder Verl., Basel-Wien 1982, 10-11.

¹⁴ Frankl, Viktor, *Duyulmayan Anlam Çılgılığı*, (Çev. S. Budak), Öteki Yay., Ankara 1994, 20; ayrıca Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bahadır, Abdülkerim, *Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1999, 75-81.

¹⁵ Geçtan, Engin, *Varoluş ve Psikiyatri*, 4.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, 129.

¹⁶ Bkz. Taylor, age, 11-12.

masyon, her ne kadar daha az güç harcayarak daha fazla iş başarma noktasında insana eşsiz fırsatlar sunduysa da, yarattığı boş zamanla yeni birtakım sorunlara yol açmıştır. İnsanların önemli bir kısmı, boşalan vakitlerini nasıl dolduracaklarını bilememenin şaşkınlığı içerisinde çaresizliğe sürüklenmiştir.¹⁷ Sanayi inkılabı öncesinde savunulan söylemlerin aksine teknolojik gelişmeler, insanı daha mutlu edememiştir. Zira teknoloji, hayatı zenginleştirdiği ölçüde doyum-suzluğu da kamçulamış ve netice olarak insanları ya bunalıma, ya da salt zevk arayışına sürüklemiştir.¹⁸

Diğer taraftan sözü edilen hızlı gelişmeler, hayatı sürdürmeye yönelik mücadeleciler yeteneklerin körelmesine de neden olmuştur. Modern insan, hiçbir çaba göstermeden sadece parasal harcamayla arzularını gerçekleştirebilecek imkanlara kavuşmuştur. Bu noktaya işaret eden Amerikalı Jerry Mandel'in tespiti ilginçtir. Mandel şöyle der: "Teknoloji bizi yaşama becerilerinden yoksun bırakmıştır. Bu nedenle kişinin kendi başına çaba harcamaksızın yaşamını garanti eden bir refah sistemi geliştirdik. Ülkedeki tüm nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için işgücünün sadece % 15'inin yeterli olduğu bir yerde başlıca iki sorunla karşı karşıya geliriz: Hangi % 15 çalışacak ve diğerleri (çalışmayan % 85), boşluktan doğan anlam kaybıyla nasıl başa çıkacaklardır?"¹⁹

Modernitenin temel çıkmazlarından bir diğeri, geçmiş kuşakların aksine günümüz kuşaklarında amaç ve hedefin, her koşulda başarıya bağlanmasıdır. Günümüzde çoğu insanın hayata karşı vermiş olduğu mücadelenin ardında, aç kalma veya can güvenliği korkusundan çok çevresindeki bireylerden daha fazla başarıya ulaşamama; daha popüler olamama ihtimal ve kaygısıdır. Sosyo-ekonomik açıdan varlıklı olarak tanımlanabilecek pek çok insanın en büyük handikabı, statü kaybından doğabilecek aşağılanmışlık duygusudur.

Liberalizmin etkisi altında sunî ihtiyaçlarla güdülenen insanlar, daha fazla para, mal ve şöhret kazanmaya endeksli dış başarıyı elde etmek uğruna, uyumlu ve üretken bir kişilik için hayatı öneme sahip iç başarıyı ihmal etmektedirler.²⁰ Oysa bu ihmal, bir taraftan kimlik gelişiminde temel yapı taşları arasında sayılan kendine güven duygusunu baltalarken diğer taraftan da öz girişimciliği engelleyen "kendi olmama" ya da "başkalarına göre yaşama" şeklinde ifade edebileceğimiz uyumcu/uymacı (konformist) bir kişilik yapılanmasına yol açmaktadır.

Başarı, anlamlı bir eylem sonucunda yan ürün olarak ortaya çıkması gerekirken doğrudan niyetlenip hedeflendiği zaman, hırsla dayalı haksız rekabeti

¹⁷ Lukas, Elisabeth, *Auch dein Leben hat Sinn, logotherapeutische Wege zur Gesundheit*, 3. Auflage, Herder Verl., Freiburg 1991,

¹⁸ Bkz. Russel, Bertrand, "İnsan ve Mutluluk", (Çev. S. Eyyüboğlu - V. Günyol) *Düşüncenin Toprağı*, Derl. E. Özdemir, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979 (43-47), 45-47.

¹⁹ Frankl, age, 18.

²⁰ Bkz. Cüceloğlu, Doğan, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, 5. Baskı, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1994, 96.

de beraberinde getirir. Doğal olarak bu tarz bir rekabet duygusu, yapısında inatçılık, doyumsuzluk, çekemezlik, düşmanlık vb. insanlar-arası ilişkileri olumsuz yönde etkileyen çok sayıda eğilimi birlikte barındırır.²¹ Böyle bir tutumla hareket eden bireyler, çevresindekileri rakip görmekten doğan bir anlayışla, her an yenilgiye uğrayacağı ve yarışmayı kaybedeceği endişesini taşırlar. Bu nedenle hayat onlar için çoğu zaman anlamsız bir mücadele alanından başka bir şey ifade etmez.

- Uyumsuzluk ve Yalnızlık

Özellikle son onlu yıllarda bireysel ve toplumsal istikrarı tehdit eden hızlı değişimler, beklenilenin aksine hayatı daha çekilmez yapmış, çözülmez bir kısır döngüye mahkum etmiştir. Bu noktada uyumsuzluk, en fazla dikkat çeken sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne kadar değişmeye açık olursa olsun insanda yenilikleri benimseme kapasitesi sınırlıdır ve belirli bir adaptasyon süreci gerektirir. Yeni değişiklikleri özümsemeye önceki benzer tecrübelerin önemli bir fonksiyonu söz konusudur. Ancak günümüzün istikrardan uzak anlık değişimleri, “benzerlik”, “değişmezlik” vb. kavramlarla ifade edilen idrak süreçlerini olumsuz etkilediği kadar, duygusal yaşantıda da çalkantılara yol açmaktadır. Doğal olarak bu denli karmaşık bir örüntü, çoğunlukla stres kaynaklı birçok psikolojik uyum sorunlarını gündeme getirmektedir.

Yapılan araştırmalar açık olarak göstermektedir ki, bireysel boyutta ortaya çıkan uyum problemleri, sadece psikolojik/ruhsal sorunlara yol açmakla kalmamaktadır. Bundan başka, “psiko-somatik” hastalıklar olarak ülserden hipertansiyona, kalp ve damar rahatsızlıklarına, nedeni belirsiz ağrılara, yorgunluk ve halsizliğe kadar pek çok fizyolojik/bedensel hastalıklara da kaynaklık etmektedir.²² Büyük ölçüde psikolojik nedenlerden ötürü birbirinden farklı görünümler altında ortaya çıkan bu ve benzeri rahatsızlıklar, ancak ruhsal temellerine inilerek yapılacak psikolojik sağaltımla tedavi edilebilir.

Modern çağ insanının en önemli sorunlarından bir diğeri, daha mutlu bir yaşam adına ortaya koyduğu bunca çabayla nereye ulaşacağını kesin olarak bilememesidir.²³ Bu belirsizliğe paralel olarak gelişen güvensizlik duygusu, girişimci potansiyellerini engelleyerek onu, gittikçe yaygınlık kazanan yalnızlığa sürüklemiştir.

Öyle görülüyor ki günümüzde insanların büyük bir kısmı, güvenebileceği ya da kendini adayabileceği dayanaklarını kaybetmiş olarak, her an kayabileceği bir zemin üzerinde varoluşlarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. Çevrelerin-

²¹ Bkz. Russel, Bertrand; *Mutluluk Yolu*, (Çev. N. Özyürek), 4. Baskı, Varlık Yay., İstanbul 1976, 49.

²² Bkz. Aydın, Gül - Tezer, Esin; “İyimserlik, Sağlık Sorunları ve Akademik Başarı İlişkisi”, *Psikoloji Dergisi*, C.VII, S. 26, Ankara 1991, (2-9), 2; Geçtan, Engin, “Sevgi Üzerine”, *Psikoloji Dergisi*, S.10, Ankara 1980, (2-8), 4.

²³ Lukas, age, 18.

den korktukları kadar kendilerinden de korkar bir tabiata bürünen insanlar,²⁴ daralan ilişkilerle birlikte kalabalık toplumların içinde bile daha tek başına kalmış, daha bir yalnızlaşmışlardır. Batı'da yalnızlığı ele alan yayınların çokluğu,²⁵ bu sorunun tipik bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Konu ile ilgili Almanya'da gerçekleştirilen bir araştırmaya göre 1950'li yıllarda tek başına yaşayanların sayısı 3.2 milyon iken 1996'da bu sayı, 12.7 milyona ulaşmıştır. Sözü edilen araştırmada ayrıca, 90 yıl öncesinde aile başına düşen ortalama çocuk sayısının 5, aynı evde yaşayanların sayısının 4-5 kişi ve boşanma oranının % 2 bulunmasına karşın; son yıllarda aile başına düşen ortalama çocuk sayısının 1-2'ye, aynı evde yaşayanların sayısının 2-3'e düştüğü; boşanma oranının ise, % 35'lere ulaştığı tespit edilmiştir.²⁶ Karşılaştırmalı bir araştırmaya göre sosyal psikologlar, "UCLA Yalnızlık Ölçeği"ni 1982-83 yıllarında, 1976 yılına göre daha sık kullanmışlardır. Yalnızlığın boyutlarını tespit etmek üzere hazırlanan bu ölçeğin geliştirilerek sonraki yıllarda Brezilya, Kanada, İran, Japonya, Portoriko, Hollanda, Batı Almanya ve ülkemiz de dahil olmak üzere daha pek çok ülkede yaygın olarak kullanılması, yalnızlığın gelişmiş ülkelerin sorunu olmasının ötesinde, gelişmekte olan ülkeler için de büyük bir problem teşkil ettiğini göstermektedir.²⁷ Bu bulgu, yalnızlaşmadaki artışın sadece ekonomik bağımsızlık ya da sosyal refahta yükselme gibi maddî gelişmelere bağlı değerlendirilemez. Aksine, söz konusu artışta sosyo-kültürel değerlerde ortaya çıkan kayıpların ve yozlaşmaların da önemli katkıları olmalıdır.

Özellikle endüstri toplumlarında, yalnızlık duygusunu telafi edebilecek imkanlar sınırlıdır. Geniş aile yapısı bozulmuş, dayanışmayı ön planda tutan geleneksel birliktelikler kaybolmuştur. Sosyo-ekonomik kazanımlar, unvan ve statü, yalnızlığı yenmede yetersiz kalmıştır. Başkalarında bulunmayan şeylere sahip olma duygusundan doğan rahatlık, aslında benliği şişiren bir yanılsamadan ibarettir. Bu yanılsama içerisinde insanlar, ev-iş-eğlence hayatı üçlüsü arasında sürekli değiştirdikleri maskeleriyle en üstün ve en güçlü olma çabasını sürdürmektedirler.²⁸

Diğer taraftan yalnızlık duygusunu engelleme veya yenme noktasında birinci derecede rol oynayan sevgi, sorumluluk, dayanışma, fedakârlık... gibi beraberliği ifade eden unsurlar, modern insan için tahammülü zor birer yük olarak algılanır hale gelmiştir. Böyle bir algının etkisi altında yalnızlığı seçmekle daha huzurlu bir hayata ulaşmayı hedeflerken çoğu zaman farkında olmadan

²⁴ Bkz. Cemile, Meryem, *Batı Uygarlığı ve İnsan* (Çev. İ.E. Bilgin), Kültür Bas. Yay., İstanbul 1986, 46-48.

²⁵ Bkz. Sayar, age, 53.

²⁶ Doemenes, Karl, "Dinner for One", *PZ Wir in Europa*, Sayı: 85, Bonn 1996, 16: Benzer bulgular için bkz. Zipf, Michael, "Zwischen Kind und Karriere", *Deutschland*, S. 4, Frankfurt 2001, 21-22.

²⁷ Özodaşık, Mustafa, *Modern İnsanın yalnızlığı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, 17.

²⁸ Bkz. Sayar, age, 54.

egoizme sürüklenmektedirler. Dolayısıyla iyiye yönelik beklentilerle kurulmaya çalışılan yaşam tarzı, yanlış bir yorum üzerine bina edilmektedir.

- Kendine Yabancılaşma ve Kaygı

Psikolojik anlamda yalnızlık, “kendine yabancılaşma” kavramı altında ifade bulan kopukluk, ilişkisizlik, duygusal donukluk, egoizm... gibi iletişim ve ilişkiyi olumsuz yönde etkileyen pek çok eğilimi destekler.²⁹ Sahip oldukları eşyaya henüz alışmadan yenisini arzulayan insanların yaşadığı modern toplumlarda, ilişkilerin eskime süresi hızla kısalmaktadır. Endüstrileşme ve teknolojinin ön plana çıkardığı bireyselleşme ve ben merkezilik, ilişkilerde çözülmeye, bıkkınlığa ve dolayısıyla bireyin hem kendine hem de sosyal çevresine yabancılaşmasına yol açmıştır. Böyle bir toplumsal oluşumda bireyin yalnızlığa düşmesi, çoğu zaman kaçınılmazdır.³⁰

Daha iyi şartlarda özgürce yaşamaya yönelik arayışında tabiatla olan uyumlu beraberliğinden kopan insan, terk ettiği beraberliğin yerine geçebilecek ve hayatını anlamlandıracak bir başka ilişki örüntüsü bulamadığı gibi, koptuğu tabiata da geri dönememiştir. 1960'lı yıllarda eski ile yeni arasındaki farklılıkların gün geçtikçe azalacağına, bu çerçevede kitle-iletişim ve ulaşım araçları vasıtasıyla toplumların ortak bir kültüre ve entegrasyona ulaşacaklarına dair bir inanç ve umut gelişmişti. Ancak, çağdaşlaşmanın getirdiği hızlı değişme ve uyumsuzluklar, bu inancın sarsılmasına neden olmuştur. Özellikle gelişmekte olan toplumlar, millî kimliklerini kaybetmekle karşı karşıya gelmişlerdir.³¹ Kültürel dejenerasyona paralel olarak millî kimliklerde ortaya çıkan çatışmalar, bireysel hayatta kendine yabancılaşma ile ifade bulur. Böyle bir durum, kişisel potansiyellerin ortaya çıkmasını engellediği kadar, mevcut yeteneklerin gelişmesini de olumsuz yönde etkilemektedir.

Teknoloji çağından beklenilenin aksine insanlar, yaşam kalitesi noktasında derin bir düş kırıklığına uğramışlardır. Her an yüz yüze geldikleri problemlerin ağır yükü altında ezilerek bir taraftan yaşadıkları anı, diğer taraftan da geleceklelerini kurban etmektedirler. Modern insan, “Ben kimim, ne bekliyorum, nereye doğru gidiyorum, beni ne bekliyor...” gibi cevaplamada güçlük çektiği varoluşsal sorular altında ezilmektedir.³² Kaynak itibarı ile bu neticede, daha önce hiç görülmedik boyutta kitleleri etkileyen askerî, siyasî, ekonomik ve kül-

²⁹ Geçtan, Varoluş ve Psikiyatri, 44.

³⁰ Bkz. Budak, Gönül, “Endüstrileşme Süreci İçinde Ailenin Yeri ve Önemi”, *I. Aile Şurası Bildirileri*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1990, 198; ayrıca, Özgürel, Asuman, “Çağımızın Salgın Hastalığı: Tüketim Çılgınlığı”, *Mürşit*, S. XV, Adana 1993, 7-8.

³¹ Geniş bilgi için bkz. Geçtan, Engin, *İnsan Olmak*, 13. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, 17-27.

³² Albrecht, Giosch; “Das Prinzip Hoffnung in der Logotherapie”, *Logotherapie und Existenzanalyse*, (Sonderheft-Tagungsbericht), Z.D.G.L.E., 5. Jahrgang, Heft 1, Bremen 1996, (6-12), 7.

türel problemlerin önemli etkileri olmuştur.³³ Fakat asıl sorun, geleceğe yönelik iyimserliğin ve umudun yerini, kaygının almasıdır. Kaygı ile savaşmak son derece güçtür. Zira kaygıda korkunun konusu, belirsiz ve soyuttur.

Tabiatı gereği, geçmişin mirasını antropolojik bir dayanak olarak kullanan bireyin asıl yönelmişliği geleceğedir. Günümüzde bireyin hayatla kurduğu ilişkiye “gelecek” açısından bakıldığında, hakim unsurun kaygı olduğu görülür. Diğer taraftan, son onlu yıllara kadar gözlemlenebilen umut-umutsuzluk dengesinin, umutsuzluk lehine değiştiği; canlılığını koruyan iyimserliğin ise, gittikçe zayıflayarak yerini kötümserliğe bıraktığı gözlemlenmektedir.

Geçmiş dönemlerde bilimsel-teknolojik gelişmeler, geleceğe yönelik umudu tazelerken, günümüzde bu tarz gelişmeler, korkuları beraberinde sürüklemektedir (atom teknolojisi, gen araştırmaları...). Netice olarak modern insan, daha rahat bir hayat adına yarattığı ve kendi kontrolünde tuttuğu gücün kontrolü altına girecek kadar zayıflamış, belirleyici konumunu önemli ölçüde kaybetmiştir.³⁴

Erol Güngör'ün özellikle dikkat çektiği bir husus olarak modernizmin insan hayatına eklediği asıl sorun, çözüm olarak sunduğu noktalarda başarısız kalması değil, başarısızlıklarını telafi etmeye yarayacak vasıtaları ortadan kaldırmasıdır. Bu noktada şu açıklamayı yapar: “Modern insanın ıstırapları göğüslemek için kullanabileceği bir izah sistemi yoktur. Niçin acı çekiyoruz; niçin bazı insanlar varlıklı, bazıları sefalet içindedir; niçin bazı insanlar istedikleri her şeye sahip olabildikleri halde içlerini kemiren bir acıdan kurtulamazlar; hangi hedefler insanı mutlu kılar, hangileri bedbaht eder; bütün bu üzüntüler, acı ve ıstıraplar sonucunda nereye varacağız? Modernizm bunlara ve benzeri sorulara sadece şu cevabı veriyor: İnsanın isteklerine hudut yoktur; İnsan kendine haz veren şeyleri elde etmek ve elem verenlerden kaçınmak için çalışır; en mutlu insan isteklerinin en çoğuna sahip olan insandır. Bu cevap, şekil bakımından doğru görünmekle birlikte gerçeklik değeri bakımından önemli bir kusur taşıyor. İnsan isteklerini tatmin ettiği ölçüde mutlu olur, fakat modernizm (veya modern hayat) onun isteklerinin ancak pek azını ve sadece bazı insanlar için karşılayabilmektedir. Üstelik onun yarattığı isteklerin daha ziyade sahte istekler olduğu anlaşılıyor.”³⁵

Modernist hareketlerin günümüze kadar uzanan tarihsel süreci incelendiğinde, kaba bir genelleme ile maddî ilerlemenin toplumların huzuru ve istikrarı için yeterli olmadığını; arzu ve isteklerin doyuruldukça aslında tatmin bulmadığı, aksine daha da arttığı ve neticede insanların, anlamsızlığa sürükleyen yıpratıcı bir yarış süreci yaşadığı tespit edilebilir. Modern kazanımların pek çoğu, amaç-

³³ Camus Albert; *Başkaldırma Felsefesi*, (Çev. A. O. Gündoğan) Birey Yayıncılık, Erzurum 1995, 40.

³⁴ Bkz. Koch, Kurt; “Begegnungen der Religionen als Zeichen der Hoffnung“, *Z.D.G.L.E.* 5. Jahrgang, 1. Heft, Bremen 1996, (71-87)72-74.

³⁵ Güngör, Erol, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, 7. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1990, 88.

lananın ve beklenenin tersine insan hayatını daha çekilmez kılmaktadır. Teknolojik yeniliklerin hemen hepsi, tabiatı bozacak yan ürünleri de beraberinde getirmektedir.

- Sonuç

Modern insanın öteden beri umutla beklediği mutluluğa yeniden kavuşması, kaybettiklerini yeniden kazanmaya; geçmişte bütün insanlığa huzur veren sosyo-kültürel temellerine dönerek koşullar çerçevesinde yeniden yapılanmaya bağlıdır. Bu yapılanmada destek noktaları, toplumsal değerlerin canlılığını koruyabildiği manevî içeriklerden yoksun olmamalıdır.

Pozitivist-seküler hareketlerin ortaya çıktığı yıllardan itibaren özellikle sanayi toplumları, kendine yetebilmenin verdiği yanılmalı aşırı güvenin etkisiyle manevî değerlerden bağımsız bir hayat modeli oluşturmaya çalışmışlardır. Ancak, geçen zamanla birlikte yeni sosyal hareketler incelendiğinde, “ideal yeryüzü cenneti” kurma çabalarında -değerlerin en güçlü kaynağı olarak- dinin bir kopyası gözüktür. Günümüzde en yaygın söylemler haline gelen birlikte yaşama, hoşgörü, savaş aleyhtarlığı, iş ahlâkı, emek hakkı, verimlilik, üretkenlik vb. hususlar, aynı zamanda dinlerin ortak söylemleri arasında yer almaktadır.³⁶ Antropolojik gerçeklik göz önünde bulundurulduğunda, sözü edilen yeni yaklaşımları değer-kültür ayrılmazlığının doğal yansımaları olarak değerlendirmek isabetli olur. Günümüze dek yaşadığı bilinen hiçbir toplumda salt din-dışı bir medeniyete rastlanmaması, bu değerlendirmeyi desteklemektedir.

Modernitenin yıpratıcı etkileri karşısında günümüzde insanların çoğunluğu, kısmen tepkiyi, kısmen de kaçışı ifade eden davranışlarla eskiye ait bir takım inanç, değer, örf ve gelenekleri yeniden canlandırma çabasına girdikleri tespit edilmektedir. Bu çerçevede geçmiş topluluklarda terkedilmiş çoğu batıl inançlara dayalı büyücülük, tarikat ve cemaat bağlılıkları vb. oluşumlar yükselen değerler haline gelmiştir. Gerçekte derin bir varoluşsal ihtiyaca işaret eden bu dönüşümü geçmişe özlem, nostalji vb. yüzeysel bir takım kavramlarla açıklamak mümkün değildir.

Post-modern yaklaşımlara açık günümüz modern toplumları, kaybettikleri huzurun arayışındadır. Bu huzur, geçmiş toplumlarda büyük ölçüde manevî değerlerin hüküm sürdüğü bir muhtevaya sahiptir. Bir vakıa olarak evrensellikleri gereği değerler, tamamıyla yok olmaz. Ancak geçerliliklerini ve etki güçlerini kaybedebilir. Modern insan geleceğini kurarken, üzeri küllenmiş değerlerini yeniden ortaya çıkarmak; kişisel ve toplumsal kazanımlarını insan onuruna yaraşır ölçüler çerçevesinde yeniden yapılandırmak zorundadır. Zira bu zorunluluk, günümüz koşulları altında kişisel ve toplumsal huzur için, kaçınılmaz olarak ön plana çıkan özel bir nitelik kazanmıştır

³⁶ Coşkun, Ali; “ Geleneğin ve Geleceğin Kavşağında Dindar İnsanla Modern İnsan Karşı Karşıya”, *Bilgi ve Hikmet*, S. 6, İstanbul 1994, 46.

BİBLİYOGRAFYA

- AKTAN, C. Coşkun, "Modern Toplumların Vahim Hastalığı: Ahlaksızlık", *Türkiye Günlüğü*, S. 53, Ankara 1998.
- ALBRECHT, Giosch; "Das Prinzip Hoffnung in der Logotherapie", *Logotherapie und Existenzanalyse*, (Sonderheft-Tagungsbericht), Z.D.G.L.E., 5. Jahrgang, Heft 1, Bremen 1996, (6-12)
- AYDIN, Gül - TEZER, Esin; "İyimserlik, Sağlık Sorunları ve Akademik Başarı İlişkisi", *Psikoloji Dergisi*, C.VII, S. 26, Ankara 1991, (2-9)
- BOLAY, Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 8. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 1999
- BUDAK, Gönül, "Endüstrileşme Süreci İçinde Ailenin Yeri ve Önemi", *I. Aile Şurası Bildirileri*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1990, (36-53)
- CAMUS Albert; *Başkaldırma Felsefesi*, (Çev. A. O. Gündoğan) Birey Yayıncılık, Erzurum 1995
- CANATAN, Kadir, "Dinlerin Gelecek Tasarımı", *Bilgi ve Hikmet*, S. 6, İstanbul 1994, (33-34)
- CARREL, Alexis; *Başarının Sırları*, (Çev. R. Özdek), Yağmur Yayınevi, İstanbul ts.,
- CEMİLE, Meryem, *Batı Uygarlığı ve İnsan* (Çev. İ. E. Bilgin), Kültür Bas. Yay., İstanbul 1986
- COŞKUN, Ali; "Geleneğin ve Geleceğin Kavşağında Dindar İnsanla Modern İnsan Karşı Karşıya", *Bilgi ve Hikmet*, S. 6, İstanbul 1994, (45-49)
- CÜCELOĞLU, Doğan, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, 5. Baskı, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1994
- DOEMENES, Karl, "Dinner for One", *PZ Wir in Europa*, S. 85, Bonn 1996
- FRANKL, Viktor, *Duyulmayan Anlam Çığığı*, (Çev. S. Budak), Öteki Yay., Ankara 1994
- GEÇTAN, Engin, "Sevgi Üzerine", *Psikoloji Dergisi*, S.10, Ankara 1980, (2-8)
- GEÇTAN, Engin, *İnsan Olmak*, 13. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993
- GEÇTAN, Engin, *Varoluş ve Psikiyatri*, 4.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994
- GROM Bernhard - SCHMİDT Josef; *Auf der Suche nach dem Sinn des Lebens*, 4. Auflage, Herderbücherei, Freiburg-Basel-Wien 1979

- GÜNGÖR, Erol, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, 7. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1990
- HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi*, 4. Baskı, TDV Yay., Ankara 2001
- KIZILÇELİK, Sezgin – ERJEM, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü*, Göksu Mtb., Konya 1992
- KOCH, Kurt; “Begegnungen der Religionen als Zeichen der Hoffnung “, *Z.D.G.L.E.* 5. Jahrgang, 1. Heft, Bremen 1996, (71-87)
- KOLBE, Christoph; *Heilung oder Hindernis, Religion bei Freud, Adler, Fromm, Jung und Frankl*, Kreuz Verl., Stuttgart 1986
- KÖSE, Ali; *Freud ve Din*, İz Yay., İstanbul 2000.
- LUKAS, Elisabeth, *Auch dein Leben hat Sinn, logotherapeutische Wege zur Gesundheit*, 3. Auflage, Herder Verl., Freiburg 1991,
- MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü* (Çev. A. Akınhay - D. Kömürçü), Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999
- MOSER, Georg, *Auf dem Weg zu mir Selbst*, 2. Auflage, Herder Verl., Basel-Wien 1982
- ÖZANKAYA, Özer, *Temel Toplum Bilimleri Sözlüğü*, Cem Yay., İstanbul 1995
- ÖZGÜREL, Asuman, “Çağımızın Salgın Hastalığı: Tüketim Çılgınlığı”, *Mürşit*, S. XV, Adana 1993, (6-8)
- ÖZODAŞIK, Mustafa, *Modern İnsanın yalnızlığı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001
- RUSSEL, Bertrand, “İnsan ve Mutluluk”, (Çev. S. Eyyüboğlu - V. Günyol) *Düşüncenin Toprağı*, Derl. E. Özdemir, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979, (43-47)
- RUSSEL, Bertrand; *Mutluluk Yolu*, (Çev. N. Özyürek), 4. Baskı, Varlık Yay., İstanbul 1976
- SAYAR, Kemal, *Hüzün Hastalığı*, İz Yay., İstanbul 1995
- TAYLOR, Charles, *Modernliğin Sıkıntıları* (Çev. U. Canbilen), Ayrıntı Yay., İstanbul 1995
- WALTERS, J. Donalds; *Modern Düşüncenin Krizi*, (Çev. Ş. Yalçın), İnsan Yay., İstanbul 1995
- ZIPF, Michael, “Zwischen Kind und Karriere”, *Deutschland*, S. 4, Frankfurt 2001, (18-24)